

Společenská změna v buržoazní sociologii

K problematice sociální mobility

ZDENĚK ŠAFÁŘ

Ústav marxismu-leninismu
UK, Praha

1. Obecné sociologické koncepte

Reálné revoluční procesy probíhající koncem osmnáctého a v průběhu devatenáctého století ve společnosti spolu s bouřlivým vývojem přírodních věd našly svůj odraz v určitých filozoficko-sociologických teoriích operujících pojmy společenská změna, vývoj, společenský pokrok.

Z nich nepochybně nejvýznamnější je materialistické pojetí dějin, geniální objev zakladatelů vědeckého socialismu K. Marxe a B. Engelse.

Většina buržoazních sociologů alespoň slovně uznává význam jejich názorů, ale často je klade vedle dnes již zcela zastaralých koncepcí Spencera a Comta, jejichž pojetí společenského vývoje čerpá především z analogií mezi společností a „živým organismem“ a využívá přenášení pojmů z oblasti biologie do rodící se sociologie.

I pozdější sociologové, dnešní základní autority buržoazní sociologie, jako M. Weber a E. Durkheim, se vývojových hypotéz nezbavují. Například koncepce M. Webera je silně poznamenána vývojem současného kapitalismu (vývoj jde směrem k „racionalizaci“ společenského života) a i klasifikace společenských typů E. Durkheima je v jádru vývojová.

V r. 1922 u nás celkem málo známý W. F. Ogburn vydává práci nazvanou *Sociální změna*, v níž v jisté návaznosti na Marxovu koncepci materiální základny a nadstavby nebo weberovskou „kulturu“ a „civilizaci“ rozvíjí myšlenku o vzrůstající propasti mezi kulturou a technologickými změnami, což je pro něj zdroj budoucích rozporů. Ogburnova koncepce, v níž klade důraz na rozvoj výrobních sil, je v pozadí mnoha pozdějších sociologických studií, jež dovozují sociální důsledky industrializace.

V buržoazní sociologické literatuře se někdy setkáváme s dělením teorií „společenské změny“ na „lineární“ a „cyklické“. (1) K prvním se řadí většina dosud zmíněných teorií (včetně marxistické koncepce) a ke druhým „koloběh elit“ V. Pareta, a dvě novější koncepce a to P. Sorokina (*Social and Cultural Dynamics*, 1937) a A. Toynbeeho (*A Study of History*, 1935). Zvláště poslední koncepce, nazývaná někdy „koloběhem kultur“, našla určitý ohlas a často se objevuje i ve zpracování různých vizí „zániku civilizace“ (především „západní“ civilizace) v beletristické podobě. Z hlediska jejich pravdivosti, adekvátnosti, se k nim i buržoazní sociologové vyjadřují značně skepticky — místo na průkazném, teoreticky zhodnoceném materiálu jsou především postaveny na povrchních, i když někdy sugestivních historických analogiích.

V posledním období — jak někdy přiznávají i buržoazní autoři — získaly dominantní postavení pouze dvě teoretické koncepce, které vysvětlují jak koncepci společenské změny v historické perspektivě i retrospektivě, tak

[1] V obecné rovině rozbor problematiky sociální změny najdeme například u Eisenstadta [1973].

i faktory ovlivňující současnou sociální změnu. Na jedné straně je to koncepce marxisticko-leninská, na druhé straně potom strukturní funkcionalismus, jednak shrnující výsledky tzv. „mobilitních studií“ z různých kapitalistických zemí, jednak usilující o prognózu nebo i zobecňující teoretické konstrukce: těmi jsou například teorie industriální a postindustriální společnosti a teorie tzv. „konvergence“.

Počátkem sedmdesátých let vystřídal poměrně optimistický tón „teorii růstu“ výrazný skepticismus, na jehož počátku stály některé prognostické studie, především práce tzv. *Římského klubu*.

Diskuse kolem těchto prací poprvé postavily do popředí pojmy jako „ekologická krize“, „energetická krize“, „surovinové krize“, reagovaly obecně na některé skryté symptomy úpadku kapitalistické společnosti, ale zároveň zachytily i některé reálné disproporce vyvolané zatím živelným růstem celosvětové ekonomiky. Teoretické úvahy, které navrhovaly řešení zatím hypotetických krizových jevů, přinášejí termín „omezeného růstu“, popřípadě i nulového růstu světové nebo národní ekonomiky. Rozšířená reprodukce, již se zatím rozvíjela světová ekonomika [kapitalistická, přechodných typů i socialistická], má být vzhledem k jejím nekontrolovatelným důsledkům nebo hranicím, popřípadě místům rozvoje, která se stanou „úzkými profily“ (v angličtině je používán nejčastěji termín „bottle neck“) nahrazena mírným, postupným a kontrolovatelným růstem směřujícím dokonce i k postupnému zastavení růstu. V období 1965–1975 je prý dosažen „vrchol“ rozvoje světové ekonomiky i životní úrovně (kde? pro koho?) a v dalších letech – vzhledem k nutným krizovým jevům – se bude prý již životní úroveň neustále snižovat. Je zajímavé, že teprve tyto „makroekonomické“ úvahy obrátily pozornost většiny západních sociologů k ekonomickým determinantám společenského vývoje, zatímco dříve byly v popředí často determinanty politické, nebo dokonce kulturní.

Kritická teorie frankfurtské školy také viděla spíše symptomy krize kapitalismu v nadbytku plodícím konzumní orientaci kapitalistické společnosti. Marcuseho marné hledání tzv. „třetí cesty“ dalo impuls k přehodnocení pozitivistické mikrosociologie a optimismu strukturálního funkcionalismu. Další vývoj kapitalistické společnosti však ukázal i slabiny jeho kriticismu: skutečné problémy současnosti jsou jinde, než kde je viděli představitelé této školy.

Jedno je zřejmé. V šedesátých a počátkem sedmdesátých let převážná část západní sociologické literatury (především anglosaské) se zabývá pouze dílčími procesy společenské změny, zatímco analýzu makroprocesů ponechává stranou. Teprve prvá polovina sedmdesátých let přináší zájem o „makrostudie“, často ještě prováděné tradiční pozitivistickou metodologií. Například se analyzuje vývoj územních celků za 100 let v charakteristikách (ze statistik), jako je růst populace, údaje o ekonomickém růstu (např. růst výroby oceli, energie apod.), o typu společenského zřízení (např. počty osob volících sociální demokraty), které jsou dále komparovány například s konflikty uvnitř území nebo ozbrojenými konflikty mimo sledované teritorium (tj. stávky, povstání, válečné konflikty). Jako příklad této analýzy můžeme uvést studii K. Svalastogy [1965].

Studie zabývající se společenskými změnami tak opouštějí úzký národní rámec a „do hry“ se dostávají i některé vnější determinanty společenských pohybů. Celkově, neboť chybí ucelená makroteorie, jakou je historický materialismus, jsou výsledkem spíše popisy zjištěných (a často zajímavých) korelací, nikoli hluboké analýzy společenského dění. Termíny „charakter současné epochy“, „etapy krize soudobého kapitalismu“ se zde pochopitelně ne-

vyskytují, není však patrný ani pokus o nějaké komplexní zachycení společenského pohybu.

Někteří autoři opouštějí teoretický rámec buržoazní sociologie a přecházejí na pozici tzv. „neomarxismu“. Tento termín však převážně skrývá různé formy revizionismu. Jeho značná popularita v mladších teoretických kruzích na západě svědčí o tom, že v této etapě hluboké krize kapitalistického společenského vědomí buržoazie již není sama schopna vytvořit vlastní teorii, a proto přebírá (a deformuje) určité prvky ideologie socialistické společnosti.

2. Sociální mobilita v buržoazní sociologii a její marxistická kritika

Za zakladatele teorie sociální mobility považujeme P. Sorokina, který v roce 1922 emigroval ze Sovětského Ruska a v r. 1927 vydal v USA práci *Social Mobility*. Dřívější zmínky k tomuto užšímu chápání sociální změny v sociologické literatuře jsou spíše okrajové (např. V. Pareto se zabývá „mobilitou“ v souvislosti s pohybem mocenských elit, problém sociální změny je řešen v pracích Weberových, Durkheimových i Sombartových), spíše je akcentována problematika sociálního rozvrstvení, nejvíce v tradici weberovské kritiky K. Marxe.

Sorokinova práce i pozdější zájem o problematiku sociální změny byl nepochybně vyvolán impulsem Říjnové socialistické revoluce, i když v Sorokinově práci nenacházíme zmínky o třídách a třídním boji. Autor hovoří pouze o tzv. „stratifikovaných“ společnostech, především na základě tří znaků – ekonomického postavení, politického (mocenského) vlivu a profesionálního statusu.

V duchu „evropské“, především spekulativně orientované sociologické tradice, podává P. Sorokin ve své práci základní klasifikaci „mobilitních typů“, jež slouží dodnes jako východní bod úvah o mobilitních procesech v soudobé buržoazní sociologii.

Základním nedostatkem Sorokinova přístupu je to, že je zjevně ahistorický, neboť se snaží najít klíč k pochopení sociální změny v celém dějinném vývoji (srovnává např. mechanismy „vzestupu“ římských císařů a amerických prezidentů) bez ohledu na jednotlivé společensko-ekonomické formace.

Z marxistického hlediska je nejproblematičtější jeho pojem „skupinové“ mobility, do níž se pokouší zahrnout i sociální změny, k nimž dochází v důsledku sociálních revolucí. Sociální revoluce podle něho nerestrukturuje výrobní vztahy a sociální (třídní) složení společnosti, nýbrž vynáší „nahoru“ jen jinou společenskou vrstvu (skupinu). Revoluční procesy jsou potom jenom jednou z mnoha „mobilitních zdviží“ (a to případ krajní, nežádoucí) a je možné je nahradit jiným způsobem. V Sorokinově modelu „otevřené“ společnosti, tj. společnosti, jež dává možnost mobilitního vzestupu poměrně širokým vrstvám obyvatelstva a tím potenciálně může paralyzovat možnost revolučního vzepětí mas, je nalezena jak teorie zdůvodňující současné uspořádání kapitalistické (především americké) společnosti, tak i taktická kontrarevoluční koncepce snažící se předcházet sociálním revolucím vědomým korumpováním revolučních představitelů potlačovaných mas.

Koncepce „otevřené“ společnosti vyhovovala zvláště americké tradici, jež si velmi zakládala na ideologii společnosti „velkých možností“. Tím se jí dostalo v USA značné publicity, i když další empirické ověřování ukázalo především její ideologický charakter.

Druhým zásadním nedostatkem Sorokinovy klasické koncepce sociální mobility je jeho pohled na sociální strukturu společnosti, kterou zachycuje

v pojmech „sociální vrstvy“, nikoli z hlediska teorie tříd. Žebříčky prestiže, majetku, moci, eventuálně duchovních hodnot, po nichž se osoby pohybují, nejsou vůbec zakotveny v oblasti výrobních vztahů, nýbrž jsou často voleny libovolně, některá hlediska jsou nezdůvodněně rozšiřována nebo naopak zužována, mění se často i na základě operacionalizace pro empirické výzkumy. Sorokin důsledně nebere v úvahu, že se sociální revolucí — a nebo vůbec i v průběhu evoluční sociální změny — dochází k restrukturační „statusových žebříčků“. V jeho koncepci zůstává „nahore“ a „dole“ ve společnosti v průběhu historie prakticky totéž. Tento nedomyšlený fakt byl příčinou mnoha těžkostí buržoazní sociologie jak při sledování dlouhodobých mobilitních procesů, tak při srovnávání ukazatelů mobility v jednotlivých společnostech na různém stupni společenského vývoje.

Položíme-li si otázku, co může být ze Sorokinovy koncepce využito v marxistické sociologii, (2) má racionální smysl především pojem individuální mobility, jenž může být dělen na mobilitu vertikální a horizontální, a to jen pokud sociální postavení vrstev, skupin, tříd v tom či onom vztahu připouští představu o „horních“ a „dolních“ stupních sociálního žebříčku [Rutkevič—Filippov 1970].

Musíme však důsledně vycházet ne z nějakých libovolně zvolených „ukazatelů“ sociálního postavení, ale z ukazatelů podstatných, vypovídajících o společenských vztazích a třídě struktuře společnosti. *Koncepce sociální mobility je tedy především použitelná na zachycení individuálních změn společenského postavení uvnitř relativně stabilní jedné společensko-ekonomické formace.*

Na druhé straně rozhodně odmítáme rozšiřování koncepce sociální mobility na jakékoli sociální a revoluční přesuny (především „skupinové“ mobility, tj. mobility třídy, národa apod.). Musíme si také být vědomi apologetičnosti si konceptem sociální mobility spojeného pojetí „otevřenosti“ současné kapitalistické společnosti a jejího vědomého kontrarevolučního využívání ke korupci některých představitelů vykořisťovaných tříd, jimž se dává možnost určitého společenského vzestupu.

Již od prvních mobilitních studií byl zřejmý vztah mezi statickým postižením sociální struktury a pokusy zachytit i pohyb této struktury (právě pomocí sociální mobility). Po druhé světové válce převážil především v anglosaské sociologické literatuře pohled na společenskou strukturu jako by složenou ze společenských vrstev (strat) a tomuto — někdy značně nejednotnému — pohledu se dostalo názvu „teorie stratifikace“. Pokus o zhodnocení teorií mobility a jejich kritika je vždy úzce spojena s kritikou pojetí společenské struktury současné kapitalistické společnosti.

Problematické zkreslování pohledu na současnou sociální strukturu kapitalistických zemí především optikou „stratifikace“ je v marxistické literatuře věnována řada studií i širších prací. Snad nejzávažnější je rozsáhlá monografie V. S. Semjonova *Kapitalismus a třídy* [1972], v níž jsou shrnuty základní kritické výhrady k současným pracím o sociální struktuře kapitalistických zemí a zároveň je zde podrobena zásadní kritice celá koncepce sociologických šetření sociální mobility. Semjonov se současně pokouší za pomoci využití nejrozličnějších dat (včetně dat získaných buržoazními sociology) ukázat marxistický pohled na současnou strukturu kapitalistických zemí.

Důsledně ukazuje, že základním metodologickým přístupem při zkoumání jak minulé, tak i současné sociální struktury kapitalistických zemí musí být

(2) Přebíráme zde především hodnocení z práce M. N. Rutkeviče — F. R. Filippova [1970] a z 2. dílu práce T. I. Zaslavské — R. V. Ryvkiny [1974].

třídní přístup. Základním rozparem kapitalismu zůstává dichotomie buržoazie — proletariát, s početnými vrstvami drobné buržoazie, zaměstnanců a inteligence, majícími charakter mezitříd. V dalším rozboru ukazuje vnitrotřídní diferenciaci těchto základních seskupení nikoli podle nějaké „jednotné“ osy (například majetku, kvalifikace apod.), ale opět na základě specifických vlastností jednotlivých kapitalistických tříd, a to především těch, které vyplývají ze vztahů spjatých s vlastnictvím výrobních prostředků. Nerozděluje proletariát proto například podle „příjmů“, „kvalifikace“, ale vyděluje jádro dělnické třídy, tj. průmyslový proletariát, dále proletariát těžebního průmyslu, zemědělský proletariát, ale i dělnickou aristokracii a lumpenproletariát.

Přestože Semjonovo pojetí je zatím jedním z nejkomplexnějších a nejfundovanějších kritik stratifikačních teorií z marxistického hlediska a slouží jako jedno ze základních východisek našeho uvažování, obsahuje podle našeho názoru v některých detailech určitá zjednodušení.

Určitý průnik mezi třídním pohledem na společenskou strukturu a jejím zachycením optikou sociálních strat existuje a Semjonov učinil jen první kroky k vysvětlení a marxistickému zhodnocení tohoto problému. Správně podtrhuje, že obraz kapitalistické společnosti jako „pyramidy strat“ je zkresleným, falešným a ideologicky zabarveným (ideologicky funkčním) obrazem této společnosti, na druhé straně však připouští, že tento obraz odhaluje určité momenty reálného uspořádání společnosti. „... Postavení, rank, prestiž, role — všechny tyto pojmy jsou pro sociální charakteristiku člověka velmi důležité. Marxističtí vědci vždy využívali a využívají i nyní tyto prvky měření sociální charakteristiky osobností. Ale podstatné je, aby tyto pojmy odrážely právě (jen — pozn. Z. Š.) sociální status, rank, roli, prestiž člověka“ [Semjonov 1972: 72]. Semjonov dále zdůrazňuje, že nelze těmito hledisky nahrazovat třídní optiku, vydávat je za univerzální ukazatele zařazení člověka do struktury kapitalistické společnosti.

V kritice buržoazních teorií změn ve struktuře kapitalistické společnosti věnuje značnou pozornost tzv. koncepci „střední třídy“, teorii „zániku tříd v kapitalismu“, problematice výzkumu „sociální mobility“ a „teoriím růstu a konvergence“.

Nás bude především zajímat Semjonův pohled na problematiku „sociální mobility“.

„Třídní zaměření buržoazních teorií sociální mobility a ‚otevřené společnosti‘ je zcela očividné. Obhajují základy kapitalismu, odmítají třídní boj, vylučují revoluční cestu vývoje společnosti. Veškerou mobilitu připouštějí buržoazní ideologové jen v rámci kapitalistického ‚sociálního řádu‘ a ‚společenského klidu‘“ [Semjonov 1972: 267].

Teoriím „sociální mobility“ vytýká Semjonov tři základní nedostatky:

1. Tyto teorie pokládají za sociální mobilitu všechny druhy změn pozice člověka (zaměstnání, rodinného stavu atd.), směřují sociální přesuny s nesociálními, protože sociální skupiny a vrstvy jsou teorií „sociální stratifikace“ vykládány nevědecky, stejně jako skupiny povolání, příjmu, vzdělání atd.
2. Ignorují zároveň nejpodstatnější podobu sociálního pohybu — změny v poměru k výrobním prostředkům.
3. Za sociální pohyb často zcela nepodloženě pokládají jak čisté fyzické přemístění hmotných předmětů, tak i procesy rozšiřování idejí, kulturních a duchovních hodnot, teoretických názorů a poznání vůbec [Semjonov 1972: 259—260].

V další analýze potom Semjonov z marxistického hlediska reinterpretuje některá data buržoazních sociologů a na jejich základě popisuje některé změny v sociální struktuře současné kapitalistické společnosti. Všímá si především závěrů komparativní studie S. M. Millera [1960], z nichž rekonstruuje některé zajímavé přesuny za použití marxistické kategorie třídního postavení.

Své stanovisko k marxistickému využití pojmu sociální mobility vyjadřuje Semjonov takto: „Sociální mobilita ve vědeckém, marxistickém pojetí se liší od výše uvedených společenských změn pohybem lidí zejména v systému sociálního života, sociálního rozdělení společnosti. Tato mobilita je vyjádřena ve změnách sociální pozice individua, jeho konkrétního místa v sociální struktuře: v třídě, vrstvě, sociální skupině“ [Semjonov 1972 : 259].

Obdobné hodnocení platí i pro tzv. „stratifikační teorie“, nebo spíše pro údaje o struktuře kapitalistické společnosti, s nimiž se setkáváme v buržoazní sociologii. Zhodnotit a přehodnotit tyto práce je značně obtížné a náročné a nepředstavuje to jen úkol, který má ryze teoretický, až akademický ráz. Boj o správné zachycení struktury kapitalistické a samozřejmě i socialistické společnosti je důležitou součástí ideologického boje, v němž se zároveň diskutují i otázky, jakým směrem se ta či ona společnost bude vyvíjet. Diskuse o sociální struktuře v československé sociologii, filozofii a vědeckém komunismu například významně přispěla k boji proti snahám o revizi marxisticko-leninské teorie i k hledání nových řešení v marxistické sociologii. Ideologické diskuse mezi buržoazními a marxistickými sociology zdaleka nejsou ukončeny a jak uvidíme později, spor o sociální strukturu kapitalistických a socialistických zemí trvá a zřejmě bude i nadále pokračovat.

Empirická šetření v buržoazní sociologii, která by navazovala na Sorokinem rozpracovanou teoretickou koncepci mobilitních pohybů, na sebe nechala poměrně dlouho čekat. Hlavní nápor doslovné inflace mobilitních šetření nastal až v období po druhé světové válce.

Zde je na prvním místě nutné jmenovat statistickou práci N. Rogoffové [1953], která obsahuje kvantitativní údaje o rozsahu intergenerační mobility (povolání otců a synů) z jednoho amerického města za období 1910 až 1940. Již zde se ukázalo, že i když celková míra „změn profesijního postavení“ roste, je spíše vyvolána „industrializačními přesuny“ než nějakým růstem „individuálních šancí“.

Teorie jednotné „industriální společnosti“, charakteristické prý mimo jiné „otevřeností“, tj. vysokou mírou možností individuálního vzestupu a celkovou mobilitou, byla především rozpracována často citovanou prací S. M. Lipseta a R. Bendixe [1959]. Obsahuje historické uspořádání povolání podle prestiže a z něho vyrůstající pyramidální uspořádání společnosti: „nahore“ jsou lidé vykonávající důležité, řídicí, kvalifikované, málo zastupitelné funkce, naopak „dole“ jsou ti, kteří vykonávají jednoduché, nekvalifikované, hrubé práce. Zařazení v společenské struktuře v podstatě závisí na schopnostech jedince, „dole“ ve společné struktuře jsou především neschopní, nepřízpůsobiví, nepracující apod.

V literatuře se také velmi často setkáváme se schematickým modelem typů stratifikace podle stupně „propustnosti“ strat, tj. podle „otevřenosti“ společnosti. Nejčastěji je používáno Svalastogovo schéma [1965]:

1. Kastovní model — propustnost nulová
2. Feudální model — propustnost velmi nízká, ale existující
3. Třídní model — propustnost kolem 40 % z maxima

4. Kontinuální model — propustnost kolem 80 % z maxima
5. Egalitární model — propustnost maximální

Soudobé vyspělé „průmyslové“ společnosti jsou buržoazními sociology řazeny do kontinuálního modelu, socialistické společnosti někam mezi třídní a (dokonce!) feudální model. Ovšem i empirické ověřování schématu — podobně jako data Rogoffové — ukázalo, že i zde je spíše přání otcem myšlenky. Tak například T. Rishøj [1971] se pokusil toto schéma verifikovat daty, které měl k dispozici z Kodaně, a to ze zápisu branců r. 1853 (byla zde podrobně zapsána povolání branců a jejich otců), z roku 1900 (povolání k sňatku) a mobilních údajů z r. 1953 (data K. Svalastogy). Vypočítal indexy „propustnosti“ (permeability) a zjistil, že se v uvedeném období 100 let prakticky nezměnily! Autora to ovšem nevedlo k závěru, že se vlastně nezměnila *třídní* podstata kapitalistické společnosti, ale ovažoval o „cyklické“ koncepci P. Sorokina v duchu „koloběhu“ elit.

Zachycení sociální změny optikou „mobilních přesunů“ potom nacházíme v řadě dalších prací, z nichž jmenujme alespoň ty nejdůležitější: práce D. Glasse týkající se Anglie [1954], K. Svalastogy — Dánska [1959], G. Carlsson — Skandinávie [1969], K. M. Bolteho [1959] Německa, O. D. Dunca — P. M. Blaua — USA [1967] atd. V současné době jsou k dispozici relativně srovnatelné „mobilní indexy“ pro téměř všechny kapitalistické evropské země a pro USA, Japonsko, Portoriko a Brazílii, jež shrnuje například komparativní studie S. M. Millera [1960] a další podobné práce.

Současně s empirickými výzkumy vycházejícími značně volně a teoreticky bezstarostně z tradice Sorokinovy práce, byly v buržoazní sociologii rozvíjeny matematicko-statistické postupy, směřující k co možná nejpresnější interpretaci získaných údajů a snažící se překonat problémy vznikající při jejich komparaci. Často se jednalo o řešení speciálních otázek a statistických problémů. Je však třeba si uvědomit, že to bylo právě řešení metodologických obtíží (na něž poukázali často statistici a matematici), které konečkonců přispělo k poznání neudržitelnosti některých teoretických schémat a někdy prokázalo i jasně „ideologicky“ přibarvenou interpretaci získaných dat, jež později musela být přehodnocena.

3. Strukturní funkcionalismus a teorie sociální diferenciacie a sociální změny

Sama tato teorie není nijak jednotná, je jednotlivými autory často modifikována nebo dokonce „stojí v pozadí“ jejich hypotéz, jež se pokoušejí verifikovat empirickými výzkumy. Přitom zaznamenala značný vnitřní vývoj (například i vývoj názorů jejího hlavního představitele a systemizátora T. Parsonse), a to často v polemikách proti nejružnějším výhradám.

Pokusíme se zde krátce zachytit jádro této teorie, neboť bez jejího pochopení je těžké porozumět některým diskutovaným problémům kolem sociální struktury v buržoazní sociologii i některým otázkám týkajícím se sociální mobility.

K rekapitulaci použijeme původní článek K. Daviese a W. E. Moora [1945], jenž vyniká stručností a razantností.

Vychází z tvrzení, že žádná společnost není beztřídní, nestratifikovaná. Je tomu tak proto, že má-li vůbec existovat — musí vykonávat určité pracovní funkce, které se liší především důležitostmi, náročnostmi, příjemností. Základním „sebezáchovným“ problémem každé společnosti je, aby motivovala své členy k výkonu těchto pracovních funkcí a proto vytváří tedy strukturu „odměn“. Tyto odměny mohou mít nejen formu úplaty (později v penězích), ale i různě

ných dalších výhod, jako například vážnosti, titulů, hodností apod. Systém povinností, výhod, odměn, vázaných na společenskou pozici, tvoří společenskou roli jedince. Společenská nerovnost, která vzniká z tohoto důvodu, je tedy nezbytná, „funkcionální“, bude se vytvářet vždy. Ta společnost, jež vytvoří lepší systém obsazování funkcí, tj. zajistí, aby se na určitá místa dostala nejvhodnější individua, bude prosperovat lépe. Současná americká (západní) společnost tento problém prý zatím vyřešila nejlépe. Rozpracovala úspěšně systém motivací, a proto i systém sociální nerovnosti, který zde vzniká, je funkční. Vysoká mobilita umožňuje postup k sociálním pozicím — výkonu funkcí, „jež lépe odpovídají schopnostem člověka“. Ti, kteří vykonávají funkcionálně nejnižší, nejméně odměňovanou práci, ji vykonávají proto, že jejich schopnosti nestačí k výkonu jiných funkcí. Náboženství, politika a státní uspořádání společnosti je chápáno jako „ideologie“ posvěcující vytvořené uspořádání společnosti i systém odměn za výkon funkcí. Tento systém uspořádání společnosti není jediný — autoři se v závěru článku pokoušejí o klasifikaci společenských typů vycházejících z této teorie: podle zdůvodnění uspořádání společnosti (typ rodinný, totalitární, kapitalistický); podle „distancí“ mezi sociálními pozicemi (typ rovnostářský a nerovnostářský); podle stupně možností vykonávat jakoukoli funkci (mobilitní — otevřená, nemobilitní — uzavřená); podle stupně solidarity lidí, kteří vykonávají podobné funkce (typ třídně organizovaný a třídně neorganizovaný).

Tento teoretický náčrt vyvolal již krátce po svém otištění poměrně rozsáhlou diskusi (její starší výčet obsahuje například citovaná stať W. Wesołowského [1962]), jež v různých obměnách pokračuje v buržoazní sociologii dodnes. Rozbor této diskuse není cílem této stati — i když by rozhodně zasloužila ještě podrobnější zhodnocení z marxistických pozic.⁽³⁾ Upozorňujeme pouze, že nejdůležitější útok byl v rámci buržoazních teorií veden z pozic tzv. „konfliktualistů“, kteří zdůrazňovali, že reálné uspořádání společnosti a obsazování společenských pozic se neobejde bez konfliktů a rysů „afunkčnosti“. Samotné konflikty jsou však motorem pro „restrukturaci“ společnosti (viz známá polemika vyvolaná článkem M. M. Tumina [1967]). Někteří buržoazní sociologové navazující na marxistickou tradici potom zdůraznili fakt, že zdaleka ne všechno, s čím se lze setkat v současné buržoazní společnosti, je „funkční“, že například systém vytvořené (třídní) stratifikace i možnosti sociální mobility funguje především pro někoho (tj. vládnoucí třídu) a strukturální funkcionalismus je teorií zdůvodňující současné společenské uspořádání (např. C. W. Mills, T. Bottomore).

Z marxistických sociologů se polemiky se strukturálními funkcionalisty přímo zúčastnil W. Wesołowski [1969], který především podtrhl vnitřní rozpory téže teorie (řada poznámek je shodná s kritikou z pozic „konfliktualistů“) a ukázal i na fakty, jež v socialistické společnosti ukazují na neadekvátnost této „univerzální“ teorie.

Mobilitní šetření v buržoazní sociologii (jejichž základní výčet jsme již podali), většinou vycházejí živelně z nějakého předpokladu „funkcionální důležitosti“ sociální pozice individua ve společnosti, jíž je pro ně především povolání (profese). Ukazatelem „funkcionální důležitosti“ profesionálního zařazení je hlavně prestiž, dále potom příjem a vzdělání (kvalifikace). Tento teoretický předpoklad, jak se zdá, byl „empiricky“ ověřen v zatím nejrepresenta-

(3) U nás je pokusem o zhodnocení především stať E. Urbánka [1972], dále je kritice strukturálního funkcionalismu věnována stať F. Charvátka [1971] a [1973], J. Houšky a V. Tlustého [1972], J. Houšky [1973] a dosud nezhodnocený II. díl *Soudobé sociologie* J. Klofáče a V. Tlustého (1965).

tivnějším a metodologicky nejpropracovanějším výzkumu O. D. Duncana—P. M. Blaua [(1967], v němž je dokonce regresní rovnice, v níž prestiž povolání je funkcí příjmu a školního vzdělání.

Sociální mobilita je tedy chápána především jako pohyb — v rámci jedné nebo více generací — mezi sociálními pozicemi, jejichž hierarchizace se více-méně v poslední době již stabilizovala.[4]

Přestože „mobilitní šetření“ v buržoazní sociologii překonala jistě základní nedostatky prvních stadií (například dříve navržené žebříčky profesionálních pozic nebo společenského postavení byly značně arbitrární a nespolehlivé, což bylo později i empiricky prokázáno kritikou Warnerovy metodiky nebo metodiky N. Rogoffové), ukázaly se nové problémy.

Lavina mezinárodních komparací zvýraznila nutnost srovnávat různé hodnoty mobilitních „indexů“ a tím i nutnost vytvořit mezinárodně relativně srovnatelné ukazatele „sociální pozice“. Použití jen nejzákladnějších kategorií — například manuální a nemanuální práce (tj. bílé a modré límečky) — pohled značně zhrubuje, jemnější dělení okamžitě vyvolává diskuse „o stejném významu důležitosti pozice“ pro různé státy (kulturní okruhy) i časová období.

Do popředí zájmu se také dostal problém, související s tím, že v časovém rozmezí se nepřesouvají pouze osoby mezi relativně neměnnými společenskými pozicemi, ale že se mění i místo společenských pozic samých (a to nejen změnou vědecké „optiky“ nebo subjektivního hodnocení této pozice). Některé profesionální pozice zcela zanikají a objevují se nové. Proto je snaha rozlišovat „mobilitu“ a tzv. „převrstvení“ („Mobilität“ a „Umschichtung“, viz Geiger [1962]). V metodologii tento problém vedl k závažnému rozlišení tzv. „čisté“ a „hrubé“ mobility, což zpochybnilo dosavadní nosnost většiny „mobilitních indexů“ (rates of mobility). Změny poziční nebo profesionální struktury i změny toho, co je „výše“ i „níže“ — jež jsou většinou spojovány s „industrializací“ — potvrzují v mnohém marxistickou kritiku nedostatků dosavadních šetření mobility a jejich malou adekvátnost vzhledem ke skutečně probíhající sociálním změnám.

V šedesátých a sedmdesátých letech jsme svědky doslova exploze národních studií, které se zabývají problémy intra a intergenerační mobility, kde se upřesňují metodologické „nástroje“ především ve formě matematicko-statistických postupů a modelů a kdy dochází ke komparaci národních i mezinárodních dat. Studie přinášejí množství často značně detailního empirického materiálu, většinou dobře technicky zpracovaného, nad jehož teoretickou relevancí stojíme však ve značných rozpacích.

Vzorem pro tyto studie je stále práce P. M. Blaua—O. D. Duncana *The American Occupational Structure* z roku 1967, která způsobem zpracování i prezentací dat ovlivnila na nejméně další desetiletí většinu sociologických studií v této oblasti (mluví se o mobilitních studiích druhé generace). Ve většině následných prací se také setkáváme s přímou komparací dat, která zde byla publikována.

Studie Blaua a Duncana je příkladem empirického, pozitivistického přístupu, za němž je skryto přesvědčení, že získaná data jsou prvotní a že jejich přesné statistické „opracování“ přinese závěry teoretického charakteru i možnost formulace přesných, empiricky verifikovatelných hypotéz.

[4] Mezi důkazy pro „stabilitu“ hierarchie profesionálních pozic jsou nejčastěji uváděny srovnávací studie výzkumů zabývajících se prestiží povolání [Inkeles — Rossi 1956], a to i prestiží povolání v socialistických zemích (výzkum v Polsku, ČSSR, Maďarsku i nereprezentativní emigrantský vzorek ze SSSR), jež jsou v korelaci se západními výzkumy 0,8–0,9. Tento fakt by také zaslužil podrobnou marxistickou interpretaci.

Vychází z předpokladu, že určitá společenská pozice jednotlivce v čase (v průběhu životní dráhy) je určena řadou intervenujících proměnných, jako je sociální prostředí, v němž jedinec vyrůstal, majetkem a vzděláním rodičů, vlastním vzděláním (popřípadě IQ, výkonem) a řadou dalších proměnných, které se objevují (intervenují) až v průběhu životní dráhy (status rodičů manželky, prvorozenství atd., atd...). Pomocí matematického modelu typu regresní analýzy [když byly dříve překonány obtíže při získávání a operacionalizaci vhodných údajů] bude — na základě přibírání vhodných proměnných a vylučováním těch, které do hry nezasahují — zvyšována úspěšnost „vysvětlení“ současného společenského postavení a jeho proměnlivosti v čase. Perspektivně to bude možné využít i k úspěšným předpovědím pro jedince a z agregovaných dat jedince i pro společenskou strukturu.

Analyzovaný materiál vedl sice k technickému zlepšení statistických postupů, operacionalizaci a sběru dat, k ověření velkého množství empirických hypotéz, ale stále zřetelněji se vzdaloval od odpovědí na otázky skutečně podstatné a teoreticky závažné, čím je vlastně určováno společenské postavení člověka v kapitalistické společnosti a jak se tato „determinace“ mění v čase.

Empirický podnět Blaua—Duncana(5) inspiroval i řadu doplňujících analýz, které poněkud modifikují některá východiska. Máme na mysli především oxfordské studie [Hope—Goldthorpe 1974], původně zamýšlené jako komparace anglických a amerických výzkumů, které se osamostatnily v množství technických postupů, jež přerostly ve specifický typ analýzy. Jádrem oxfordských analýz je především rozbor různých os hierarchie společenských (statusových) pozic, původně chápaných jako různé dimenze statusu povolání a později jako dimenze společenského postavení.

Tyto studie se zdánlivě vracely k weberovskému pojetí společenského postavení, které není vyčerpáno (jednoznačně určeno) ekonomickým postavením, ale přibírá i dimenze vážící se, k specifické (prestiži) povolání, jakési „kulturní dimenzi“ společenského postavení apod.

Společenský pohyb potom není chápán jako pohyb v jedné dimenzi, ale pochopitelně jako rozporný pohyb v řadě dimenzí. Jakákoli skutečná analýza „multidimenzionální mobility“ je však technicky značně složitá, někdy i těžkopádná a řešení statistických a metodologických obtíží stále více vytlačuje věcný obsah a teoretická zobecnění.

Se správným, i když v kontextu práce pouze okrajovým hodnocením „statusové determinace“ path analýzou se setkáváme v nové práci F. Charváta a J. Večerníka [1978]. Upozorňují správně na tendenci tematické uzavřenosti interpretace mobilních dat (s. 115) i na to, že „... původně relativně široké východisko bylo stále zužováno směrem k ahistoričnosti, individualismu a abstraktně kvantitativnímu pojetí.“ (s. 116)

4. Nové impulsy posledního desetiletí

V posledních deseti letech i mezi západními sociology stoupá skepticismus vzhledem k teoretické relevanci „mobilitních studií“. Uveďme si zde některé myšlenky ze shrnujícího článku mladých západoevropských sociologů [Mayer—Müller 1973], kteří z dosavadních mobilních studií nenechávají doslova kámen na kameni.

(5) Tento způsob analýzy dal v posledních letech vzniknout „škole“, k níž patří část amerických sociologů, kteří pokračují v analýzách zahájených P. M. Blauem — O. D. Duncanem. Řada dalších sociologů se pokusila o metodické využití Blauových — Duncanových schémat, nevylímaje sociology socialistických zemí — například u nás některé analýzy *Mikrocensu 1967*, práce Škaratana [1972] a další.

Již motto jejich článku, převzatý výrok R. Dahrendorfa, je velmi charakteristické: „Sociální mobilita reprezentuje jednu z nejvíce studovaných a zároveň jednu z nejméně pochopených oblastí sociologického bádání...“ Autoři své kritické námitky proti mobilitním studiím shrnují do následujících bodů:

1. Cílem mobilitních výzkumů je zachytit pohyb v řadě proměnných (například zaměstnání, pohyb pracovní síly, migrace). Většinou však tyto mobilitní přesuny jsou chápány zcela nezávisle na sobě, a dokonce často i v oddělených vědních disciplínách (sociologie, ekonomika, demografie).

2. Mobilitní studie většinou šetří sociální přesuny, aniž je předem vyjasněna zásadní otázka „stratifikace“ společnosti — například vztah strat a sociálních tříd. Neřešené problémy stratifikace jsou potom „chronickou nemocí“ mobilitních studií a limitují jejich teoretickou použitelnost. Problém vztahu „strat“ a „tříd“, kontinuální kontra diskontinuální strata, objektivní kontra subjektivní určení strat, rodinný status, personální status a status role, jednodimenzionální a vícedimenzionální status atd. jsou většinou pouze objektem ad hoc řešení v empirickém výzkumu. Tytéž problémy se vztahují například na jednu z nejčastěji používaných mobilitních proměnných, tj. „zaměstnanecký status“.

Bylo již napsáno mnoho kritických výhrad k použití kategorie „prestíže“ povolání. Avšak i další znaky používané k určení hierarchie zaměstnanecké struktury jsou značně heterogenní, vzájemně nesrovnatelné, používá se jiných kategorií v sociologických a cenzovních (statistických) šetřeních apod.

3. Hierarchizace „zaměstnanecké struktury“ se bez jakéhokoli zdůvodnění zaměňuje za univerzální ukazatel „stratifikace“ společnosti, a dokonce za „třídní“ klasifikaci zakomponováající i společný „třídní zájem“.

V časových řadách se ovšem obsah jednotlivých kategorií mění a jak ukázaly kritické studie zabývající se tzv. „strukturní“ mobilitou, tak dosti podstatně.

4. Přes značný pokrok — i těžkosti — v konstrukci různých výpočtů mobilitních indexů zůstává jejich interpretace pochybná. Tyto indexy mohou jakž takž vypovídat o přesunech ve spíše kratších, relativně stabilních obdobích společenského vývoje uvnitř jednoho typu společnosti. Navíc hrubé ukazatele vzestupné a sestupné mobility v kategoriích manuální — nemanuální falešně interpretují přechod ze všech manuálních povolání do rutinních a řadových nemanuálních povolání jako společenský vzestup. Mezinárodní srovnání jsou vesměs pochybná a často tak hrubá, že ztrácejí svou informační hodnotu. O testování hypotéz „otevřenosti“ společnosti ani nemluvě.

5. Dosavadní klasifikace „typů mobility“ (vycházející se Sorokinova schématu) nestačí, navrhuje se její značné rozšíření — například institucionalizovaná a neinstitucionalizovaná mobilita, částečně vzestupná a sestupná mobilita, objektivně měřitelná a psychologicky pocífovaná vzestupná — sestupná mobilita apod.

6. Mobilitní studie téměř jednomyslně zanedbávají to, co je možné nazvat „subjektivní aspekty“ sociální změny.

Autoři studie nejsou marxisté, proto v jejich kritické argumentaci některé aspekty chybí (viz předchozí kritika V. S. Semjonova [1972]). Také se vůbec nezamýšlejí nad ideologickým kontextem „chyb“, které jsou například u „testování“ otevřenosti buržoazní společnosti zřejmé. Jejich řešení proto konečkonců směřuje pouze ke „zjemnění“ a kritičtější analýze dosud používaných metodických nástrojů v mobilitních studiích.

Za pomoci organizačního výboru pro otázky stratifikace při světové sociologické společnosti bylo uspořádáno několik konferencí [Konstancie 1972, Jabloná Polsko 1974, Toronto 1974, Berlín 1979]. Materiály z těchto konferencí jsou užitečné a slouží nejen k výměně názorů i výsledků výzkumů, ale i ke shrnutí předchozích etap práce. Tomuto účelu je věnován například sborník z polské konference v roce 1974 nazvaný *Social Mobility in Comparative Perspective*, který uspořádal W. Wesołowski, K. M. Slomczyński a B. W. Mach. Zvláště zajímavý je teoretický úvod předcházející jednotlivým studiím zařazeným do sborníku, který je dobrým shrnutím výsledků práce v této oblasti k roku 1973. Jednání v Konstanci v roce 1972[6] je podrobně komentováno v práci F. Charváta—J. Večerníka [1978].

Ve jmenovaných sbornících se setkáváme s kritickými stanovisky sociologů se socialistických zemí (například přetištěný článek Charváta—Linharta—Večerníka [1975], který je podle našeho názoru zatím nejhodnotnějším vyjádřením stanoviska marxistické sociologie k problematice sociální mobility). Také zde se však začíná odrážet i zjevná antipozitivistická orientace v duchu radikální kritiky „nové levice“ nebo „neomarxismu“. U těchto názorů, které v současné době představují již nikoliv okrajový, ale velmi výrazný proud současné západní sociologie, se poněkud zastavme.

Tuto orientaci představují především dva články D. Bertauxe [1973; 1978]. V úvodu prvního článku, příznačně nazvaného *Dvouapůltý model sociální struktury*, Bertaux přichází s otevřenou kritikou pozitivistického přístupu: podrobně studoval sociální mobilitu (je to pracovník, který prošel školou pozitivisticky orientované metodologie, v níž poprvé publikoval mobilitní studie koncem šedesátých let), ale nalézá v ní zachycení jakýchsi „pseudopohybů“; z toho podstatného — o společenské změně a jejích mechanismech — tam není vůbec nic!

V dalším článku [1978] Bertaux uvádí myšlenku, jež se nám nebude zdát originální, ale je přesto zajímavá. Zdá se mu, že společenskou třídu definují nejen statusové charakteristiky, ale i vztahy mezi příslušníky třídy (soudržnost buržoazie) a vztahy, pomocí nichž vládnoucí třída manipuluje s třídami utlačovanými. Tyto vztahy uvnitř dělnické třídy a buržoazie jsou ovšem principiálně nesrovnatelné.

Sociální mobilitu v buržoazní společnosti pak chápe jako zařazování jedince do struktury těchto vztahů, přičemž „pravidla“ výhodná pro vládnoucí třídu jsou mocensky vtiskována třídě utlačované. Jinými slovy: budeš-li se v kapitalistické společnosti dobře chovat, osvědčíš-li se v hájení zájmů vládnoucí třídy, budeš povyšován. Součástí celého systému je jak školský systém, tak velké množství vazeb, které má v rukou vládnoucí třída a „kádruje“ pomocí nich každého člena společnosti. To je podstata buržoazní „mobility“, o níž se však téměř v žádné teoretické publikaci nedočteme. V diskusi (částečně přetištěné ve sborníku konference v Konstanci [Mayer—Müller 1973]) polemizuje například s R. Bendixem a velmi ostře — vlastně z marxistických pozic — odmítá celou koncepci mobilitních studií. S hodnocením pozice

[6] Z jednání v Konstanci byl uspořádán sborník s názvem *Social Stratification and Career Mobility* [Mayer — Müller 1973]; ve sborníku je přetištěna například stat *Způsob měření odpovědnosti* K. Svalastogy, v níž se pokouší autor navrhnout postup k operacionalizaci dimenze odpovědnosti pro prestiž povolání. Článek *Dimenze mobilitního prostoru* K. U. Mayera řeší problematiku subjektivní žádoucnosti mobilitního pohybu. R. Kreckel zpracoval shrnující teoretickou studii doslova nabitou literaturou, v níž se pokouší vyčistit teoretické pole v oblasti sociální mobility. Ve sborníku jsou dále stati R. Boudona, W. Müllera, R. Giroda a A. Zloczowera.

D. Bertauxe, podle našeho názoru příliš kritickým, se setkáváme v práci F. Charváta—J. Večerníka [1978].

Celkový kritický nápor na pozitivismus, který je někde označován jako „krize postpozitivismu“ se projevoval především v těch oblastech, kde se pozitivisticky zaměřovaná anglosaská sociologie dotýkala aktuálních společenských otázek. Touto oblastí je nepochybně problematika společenské struktury a jejích změn. V rámci celkové snahy o „znovupostavení“ problémů se setkáváme s nejrůznějšími „neo“ názory, jako „nová levice“ (zmiňovaný „neomarxismus“), ale i s hledáním „nových tříd“. Koncem sedmdesátých let se jeden z představitelů americké protipositivistické kritické sociologie, A. G. Gouldner, snaží o vytvoření koncepce „nové třídy“, kterou tentokrát vidí v technické inteligenci(7) (viz Gouldnerův časopis *Theory and Society*).

Původní náměty, s nimiž přišel francouzský publicista Serge Mallet v esejích o nové dělnické třídě [1975] (8) se pokusil empiricky ověřit například D. Gallie [1978] v práci *In Search of the New Working Class*. „Nová dělnická třída“ v automatizovaných provozech však nalezena nebyla a závěry diskuse spíše vedly ke konstatování, že i ve zdánlivě zcela novém prostředí je dělník determinován starými výrobními vztahy, které nezměnily nic na podstatě kapitalismu. Také práce velmi nadějného francouzského teoretika řeckého původu N. Poulantzase (nedávno tragicky zahynulého) věnované třídám a jejich vztahu ke kapitalistickému státu čerpají z marxismu a hlásí se k němu. Mají blízko k Althusserovi, ale zdá se, že jsou teoreticky a politicky blíže marxismu než různým formám revizionismu. Jelikož vzbuzují na Západě značnou pozornost, a to především mezi mladými sociology, měli bychom se k jejich rozboru vrátit podrobněji i u nás.

V uvedené literatuře se stále zřetelněji ukazuje, že společenské postavení jedince je dáno jeho postavením v oblasti společenských a především výrobních vztahů a že další hlediska, s nimiž operují stratifikační teorie, jsou pouze vnější jevovou formou těchto vztahů. Je přiznávána dominantní úloha vztahům vlastnickým (k výrobním prostředkům), ale zároveň i vztahům vyplývajícím z konkrétní společenské dělby práce a vztahům, které bychom mohli nazvat „technologickými“. S těmi se setkáváme i v tzv. „evropském maoismu“, v němž se přeceňuje význam „kulturní revoluce“ v Číně, v níž jsou prý položeny skutečné základy společenské rovnosti dané střídáním pracovních funkcí, přímou demokracií apod.(9)

(7) A. Gouldner, který je považován za představitele „neohegeliánské“ sociologie nebo fenomenologické sociologie, opublikoval v časopise, jehož je editorem (*Theory and Society* 1978), dvoudílný „projekt“ nové třídy. Ve dvacátém století se prý objevila nová třída, již je inteligence. Dostává se do čela moderních společností, je to elitářská třída, která využívá především vzdělání k uchování svého postavení a k sebereprodukci. Tato třída se liší vztahem k vlastnictví výrobních prostředků, jimiž jsou kulturní a lidský kapitál, tj. znalosti a vědomosti. Základním rozporem — i v socialistických zemích — není rozpor mezi proletariátem a buržoazií, ale mezi inteligencí a ostatními.

(8) V práci *Essays on the New Working Class* s podtitulem *Automatizace a sociální integrace uvnitř kapitalistického podniku* je především testována hypotéza, s níž přichází Mallet a Blauner, že nejprogresivnější technologie nově formuje dělníky. Vytváří roztržistěnost dělnické třídy, nové vztahy mezi dělníky, nové vztahy k vedení a podobně. Mallet také přišel s hypotézou, že automatizace produkuje zcela nové typy sociálních konfliktů. Většina hypotéz se empirickými výzkumy v několika podnicích ve Francii a v Anglii (komparace) nepotvrdila. Práce se pokusila testovat i hypotézu formulovanou J. H. Goldthorpem v práci *The Affluent Worker*, že dělníci, jímž se dobře daří, přejímají životní způsob tzv. středních tříd. Ani tato hypotéza se nepotvrdila.

(9) Mnoho bylo publikováno v „*New-left-review*“.

V této souvislosti se některé práce, které se řadí k „neomarxismu“, pokoušejí o hodnocení stavu vývoje sociální (třídní) struktury v socialistických zemích. Zpravidla se však drží starých šablon o existenci tříd v socialistických zemích, kdy „státní kapitalismus“ prý vytvořil „vládnoucí třídu“ politicko-byrokraticko-technokratického komplexu, utlačujícího dělnickou třídu a rolnictvo, a nezdá se, aby opakují a citují autory ryze antikomunistické proveniencí. Zajímavé jsou pouze některé postřehy o tom, že v socialistické společnosti zrušením soukromého vlastnictví výrobních prostředků nezmizely další důležité výrobní vztahy, například vztahy mezi podniky (kooperace, ale i závislost a podřízenost), dále technologické vztahy podřízenosti a nadřízenosti uvnitř výrobních (nebo jiných) jednotek, nezmizelo osobní vlastnictví a s ním spojené problémy — a že tyto vztahy spoluurčují charakter sociální struktury. V hodnocení fungování ekonomiky socialistických zemí jsou většinou striktně odmítány návrhy k prohloubení „zbožně peněžních vztahů“ a jejich působení za socialismu (například v krajní poloze tzv. Šikův model) jako výraz snahy „nové vládnoucí vrstvy“ o zvětšení „prostoru“ pro uplatňování — koneckonců — vlastních zájmů. Nástup kontrarevolučních sil v Československu (popřípadě jiných socialistických zemích) je tak správně analyzován ve spojitosti se snahou změnit základ existujících výrobních vztahů.

Jak již bylo řečeno v úvodu, tzv. „neomarxismus“ (proč vlastně „neomarxismus“, marxismus je jen jeden!) je značně heterogenní teoretický proud, pod nímž se mohou skrývat různé formy revizionismu (neotrockismus, maoismus), pouhé pseudorevoluční fráze, ale zároveň i snaha buržoazních teoretiků přehodnotit zastaralý způsob uvažování a pokusit se přejít na teoretickou platformu marxismu-leninismu. Pokud jde o pojetí sociální struktury a sociální mobility, vyslovuje se většinou velmi kriticky o mobilních výzkumech vycházejících z pozitivisticky orientovaných empirických studií a přináší argumenty, které jsou v mnohém shodné s hodnocením marxistické sociologie.

Ideologické diskuse sedmdesátých let zaměřené na problematiku sociální struktury u nás byly impulsem pro napsání řady statí i knižních publikací, které se zabývají jak kritikou buržoazních koncepcí, tak problematikou současného zachycení sociální struktury v socialistických zemích. V seznamu literatury čtenář najde obsáhlý, nikoli však vyčerpávající výčet literatury k této tematice. Z monografických prací, které byly k tomuto tématu napsány po roce 1970, jmenujeme: [Charvát 1972; Vaněk 1975; Šafář 1977; Charvát—Večerník 1978]; z dalších prací důležité kritické články J. Hrázy [např. 1973] a M. Formánka [např. 1975].

Jeden z hlavních úkolů státního plánu základního výzkumu, jehož koordinátorem je právě Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, se pokouší pokročit dále v nastoupené cestě. Konkrétními výsledky jsou studie týkající se jak vývoje sociálně třídní struktury kapitalistického Československa [Charvát 1972], tak i vývoje této struktury v třiceti letech budování socialismu [Sociologický časopis 1975, č. 5]. Zajímavé budou i výsledky konkrétního empirického šetření [Mikrocensu 1977] i jeho následná interpretace [Charvát 1981]. Teoreticky zajímavé jsou i další články k této problematice otištěné na stránkách Sociologického časopisu nebo jinde, například [Vaněk 1975; Widerszpil 1972; Charvát 1973; Flek 1975; Bauch 1975; Rutkevič 1975; Lötsch—Meyer 1975; Zábrahová 1972], popřípadě i další.

Znovu opakujeme již dříve vyslovenou myšlenku, že problematika sociální struktury a její změny bude i nadále místem ostré ideologické konfrontace mezi marxistickými a buržoazními sociology. Její současné zachycení v socialistických zemích, včetně odhadu dalšího vývoje, je potom důležitým úkolem marxistické sociologie s přímým vztahem ke společenské praxi.

Literatura

- Bauch, V.: *Vývin triednej a sociálnej štruktúry na Slovensku v podmienkach budovania socializmu v ČSSR*. Sociologický časopis 1975, č. 5.
- Bertaux, D.: *Two and Half Model of Social Structure*. In: [Mayer — Müller 1973].
- Bertaux, D.: *Class Relationship. Appareils à Encadrement. Production and Consumption of Human Beings*. In: [Wesołowski — Slomczyński — Mach 1978].
- Bolte, K. M.: *Sozialer Aufstieg und Abstieg*. Stuttgart, E. Enke 1959.
- Bottomore, T. B.: *Classes in Modern Society*. New York, Vintage Books 1968.
- Carlsson, G.: *Social Mobility and Class Structure*. Lund Studies in Sociology, CWK Gleerup 1969, No. 11.
- Davis, K. — Moore, W. E.: *Some Principles of Stratification*. American Sociological Review 1945, Vol. 10.
- Duncan, O. D. — Blau, P. M.: *The American Occupational Structure*. New York, Wiley 1967.
- Eisenstadt, S. N.: *Modernisation, Protest and Change*. New York, Prentice Hall 1965.
- Flek, A.: *Teoretická analýza daných sociálnych vzťahů*. Sociologický časopis 1975, č. 3.
- Formánek, M.: *Meze a možnosti mobilitní koncepce*. Sociologický časopis 1975, č. 3.
- Gallie, D.: *In Search of the New Working Class*. Cambridge University Press 1978.
- Geiger, T.: *Arbeiten zur Soziologie*. Neuwied, Luchterhand Verlag 1962.
- Glass, D.: *Social Mobility in Britain*. London, Routledge 1954.
- Gouldner, A.: *The New Class Project I, II*. Theory and Society 1978, Vol. 6.
- Goldthorpe, J. H. et al.: *The Affluent Worker*. In: J. Kahl (Ed.): *Comparative Perspectives on Stratification*. Boston, Little Brown 1968.
- Hope, K. — Goldthorpe, J. H.: *The Social Grading of Occupations*. Oxford 1974.
- Houška, J. — Tlustý, V.: *Třídní charakter sociální struktury a stratifikační teorie*. Sociologický časopis 1972, č. 1.
- Houška, J.: *K marxistické koncepci společenských tříd*. Sociologický časopis 1973, č. 5.
- Hrůza, I.: *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy*. In: *Dělnická třída a současnost*. Praha, Svoboda 1973.
- Charvát, F.: *Sociální struktura a stratifikace, sociální mobilita a změna*. Sociologický časopis 1971, č. 4.
- Charvát, F.: *Sociální struktura jako předmět sociologické komparace*. Sociologický časopis 1972, č. 1.
- Charvát, F.: *Dělnická třída v procesu přeměny světa a procesy přeměny světa v dělnické třídě*. Sociologický časopis 1973, č. 1.
- Charvát, F. a kol.: *Sociální struktura ČSSR a její vývoj v 60. letech*. Praha, Academia 1972.
- Charvát, F.: *Teorie sociální struktury a struktura sociálních teorií*. Praha, Svoboda 1973.
- Charvát, F. — Linhart, J. — Večerník, J.: *Sociální struktura a mobilita. Některé teoretické a metodologické problémy*. Sociologický časopis 1975, č. 1.
- Charvát, F.: *Sociální struktura naší společnosti na přelomu 70. a 80. let — stav a perspektivy*. Nová Mysl 1981, č. 3.
- Charvát, F. — Večerník, J.: *Třídy a vrstvy v buržoazní sociologii*. Praha, Svoboda 1978.
- Inkeles, A. — Rossi, P. H.: *National Comparisons of Occupational Prestige*. American Journal of Sociology 1956, No. 4.
- Lipset, S. M. — Bendix, R.: *Social Mobility in Industrial Society*. Berkeley, California University Press 1959.
- Lötsch, M. — Meyer, H.: *Výzkum sociální struktury a řízení sociálních procesů*. Sociologický časopis 1975, č. 5.
- Mallet, S.: *Essays on the New Working Class*. Tehos Press 1975.
- Mayer, K. U. — Müller, W.: *Social Stratification and Career Mobility*. Paris, Mouton 1973.
- Miller, S. M.: *Comparative Social Mobility*. Current Sociology 1960, Vol. 9.
- Poulantzas, N.: *Les Classes sociales dans le capitalisme d'aujourd'hui*. Paris, Editions du Seuil 1974.
- Rishøj, T.: *Metropolitan Social Mobility 1850—1950. The Case of Copenhagen, Quantity and Quality* 1971, Vol. 5, No. 1.
- Rogoffová, N.: *Recent Trends in Occupational Mobility*. Glencoe, Free Press 1953.
- Rutkevič, M. N. — Filippov, F. R.: *Social'nyje peremeščenija*. Moskva, Mysl' 1970.
- Rutkevič, M. N.: *Sociální struktura socialistické společnosti v SSSR a její vývoj k sociální homogenitě*. Sociologický časopis 1975, č. 5.
- Semjonov, V. S.: *Kapitalismus a třídy*. Praha, Svoboda 1972.
- Svalastoga, K.: *Prestige, Class and Mobility*. Copenhagen, David Mc Kay 1959.

Svalastoga, K.: *Social Differentiation*. New York 1965.

Šafář, Z.: *K problematice změn sociální struktury za kapitalismu a socialismu*. Praha, Univerzita Karlova 1977.

Šafář, Z.: *K otázkám současné struktury socialistické společnosti*. Nová Mysl 1971, č. 4.

Škaratan, O. I.: *Problemy social'noj struktury rabočego klassa SSSR*. Moskva, Novaja Mysl' 1970.

Škaratan, O. I. — Rukavišnikov, L.: *Social'naja struktura naselenija sovětskogo goroda i tendencii jeho razvitiija*. Social'nyje issledovanija 1972, No. 2.

Tumin, M. M.: *Social Stratification. The Forms and Functions of Inequality*. New York, Prentice Hall 1967.

Urbánek, E.: *Sociální stratifikace v pojetí T. Parsonse*. Sociologický časopis 1972, č. 2.

Vaněk, A.: *Sociální struktura*. Praha, Univerzita Karlova 1975.

Wesolowski, W.: *Some Notes on the Functional Theory of Stratification*. In: C. S. Haller: *Structured Social Inequality*. London, Macmillan 1969.

Wesolowski, W.: *Třídy, vrstvy a moc*. Praha, Svoboda 1969.

Wesolowski, W. — Slomczyński, K. — Mach, B. V.: *Social Mobility in Comparative Perspective*. Warszawa, Ossolineum 1978.

Widerszpil, S.: *Vymezení dělnické třídy a aktuální úkoly polské dělnické třídy*. Marxismus a současnost 1972, č. 3.

Zábrahová, L.: *K analýze sociální struktury společnosti*. Nová Mysl 1972, č. 4.

Zábrahová, L.: *Přístup k výzkumu sociální struktury*. Nová Mysl 1972, č. 6.

Zaslavskaja, T. I. — Ryvkina, R. V.: *Metodologičeskiye problemy sociologičeskogo issledovanija trudovyh resursov*. Novosibirsk, Nauka 1974.

Резюме

3. Шафарж: Общественные изменения в буржуазной социологии. Проблематика социальной мобильности

Статья не содержит новый эмпирический материал. Ее автор пытается с марксистско-ленинской точки зрения обобщить современную проблематику социального изменения, постигаемую т. н. мобильностными исследованиями. В первой части он обращает внимание на явную ориентацию западной социологической продукции на более широкую тематику отражения общественного изменения, включая его экономические детерминанты. Исследования мобильности выходят за узкие национальные рамки и авторы стремятся постичь также внешние детерминанты социального изменения, хотя они не располагают целостной «макротеорией», какой является исторический материализм. Однако в работах некоторых авторов буржуазная социология покидает собственные теоретические рамки и ее представители переходят на позиции т. н. «неомарксизма». Но преимущественно под этим термином скрываются лишь различные формы ревизионизма и его значительная популярность в молодых теоретических кругах на Западе свидетельствует о том, что на данном этапе глубокого кризиса капиталистического общественного сознания буржуазия уже сама не в состоянии создать собственную теорию и поэтому она заимствует (и деформирует) некоторые элементы идеологии социалистического общества.

Автор возвращается к характеристике структурного функционализма как самой влиятельной теории, находящейся в основе постижения социальной структуры и социальной мобильности. Он рекапитулирует развитие исследований мобильности в западной литературе (от Сорокина по сегодняшний день) и принципы марксистской критики их недостатков, доказывая, что «... концепция социальной мобильности, следовательно, применима, прежде всего, для постижения индивидуальных изменений общественного положения внутри одной относительно стабильной общественно-экономической формации».

В заключение автор обращает внимание на теоретические импульсы последнего десятилетия, когда слабые стороны исследований мобильности были отмечены и некоторыми западными социологами. Проблематика социальной структуры и ее изменений будет и впредь местом острой идеологической конфронтации между марксистскими и буржуазными социологами. Ее своевременное постижение в социалистических странах — важная задача марксистской социологии.

Summary

Z. Šafář: Social Change in Bourgeois Sociology. Problems of Social Mobility

This paper does not present any new empirical material but rather endeavours to summarize from the Marxist point of view the contemporary problems of social change, as dealt with in the so-called mobility studies. In the first part the author comments on the evident inclination of Western sociological production to the broader themes of grasping social change, including its economic determinants. Mobility studies surpass the narrow national framework and their authors try to cover also the external determinants of social change, even though in their case a comprehensive "macrotheory" such as historical materialism is lacking. However, some representatives of bourgeois sociology leave its theoretical framework, assuming the positions of what is called neo-Marxism. As a rule, of course, this term stands for nothing but various forms of revisionism, and its considerable popularity among younger theoreticians in the West only attests to the fact that, at this stage of the deep crisis of capitalist social consciousness, the bourgeoisie itself is no more capable of developing its own theory and consequently takes over (and deforms) certain features of the ideology of socialist society.

The author then resumes the characterization of structural functionalism as the most influential theory underlying the efforts to grasp social structure and social mobility. He recapitulates the development of mobility studies in Western literature (starting with Sorokin up to the present) and sums up the principles of Marxist criticism of their shortcomings, stating that "...thus the concept of social mobility is mostly applicable in comprehending individual changes of social position within a single relatively stable socio-economic formation".

In conclusion the author discusses the theoretical impulses of the past decade, when the shortcomings of mobility studies have been discerned and reported by some Western sociologists as well. The problems of social structure and its change will continue to be an issue of profound ideological confrontation between Marxist and bourgeois sociologists. Marxist sociology now faces a major task — to deal with problems of this kind in the socialist countries.